Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan)

08-09 Ekim 2018 MALATYA

BİLDİRİLER KİTABI

II. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İnönü Üniversitesi
(İlahiyat Fakültesi)

İnönü Üniversitesi Yayınları No: 40
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 3

Sertifika No
26607

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

Takım Numarası
978-975-8573-80-6 (Tk)

ISBN
978-975-8573-79-0

1. Baskı Aralık 2018 Ankara 1.000 Adet

Editörler
Prof.Dr. Fikret KARAMAN
Dr. Öğr. Üyesi Emine GÜZEL
Dr. Öğr. Üyesi Fethullah ZENGİN
Arş. Gör. Ömer TOZAL

İsteme Adresi
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
44280 Kampüs / MALATYA
Telefon: (0422) 377 49 99
e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Baskı
TDV
YAYIN MATBAACILIK TİC. İŞLETMESİ
Serhat Mah. 1256 Sokak No:11
Yenimahalle / ANKARA
Tel: 0312 354 91 31 (pbx)
Faks: 0312 354 91 32
e-posta: bilgi@tdv.com.tr

Açıklama: Bu eserde yer alan tebliğ metinlerinin tüm sorumluluğu, yazarlarına aittir.

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE BİR İLİM KURUMU OLARAK CAMİ: İBN TOLUN CAMİİ VE CAMİ-VAKIF-MEDRESE İLİŞKİLERİ

Muhammet Enes MİDİLLİ[1]

Özet: İslâm tarihinde ilmî faaliyetler için mekân sunan ilk kurumlar camilerdir. Müslüman âlimlerin ilmî çalışma usulleri büyük ölçüde camilerde kurulan halkalarda teşekkül etmiş ve bu usuller yüzyıllar boyunca farklı eğitim kurumlarında sürdürülen ilmî faaliyetin çerçevesini belirlemiştir. Camiler birer ilmî kurum olma özelliklerini medreselerin yeni bir kurumsal modelle ortaya çıkmaları ve İslâm dünyasının farklı coğrafyalarına yayılmaları akabinde de devam ettirmişlerdir. Memlükler hâkim oldukları şehirlerde çok sayıda cami inşa ettirmişler ve başta sultanlar olmak üzere önde gelen emirler ve idareciler bu camilere dersler vakfetmişlerdir. Camiler İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar olmakla birlikte Memlükler döneminde giderek artan bir şekilde vakıflarla desteklenen ilmî kurumlar haline gelmişlerdir. Memlüklerin başşehri olan Kahire'de içerisinde vakıflar tarafından desteklenen dersler düzenlenen ve yine vakıflar yoluyla ulemâya mansıblar tahsis eden çok sayıda cami bulunmaktaydı. Kahire'de bulunan İbn Tolun Camii de XIII. asrın sonunda dönemin Memlük sultanı tarafından yeniden inşa edilmiş ve bu sırada sultanın emri ile cami için bir vakfiye düzenlenmiştir. Günümüze ulaşan bu vakfiyede camide fıkıh, hadis, tefsir, tıp, kıraat ve nahiv gibi ilimlere dair dersler düzenlendiği, bu dersleri verecek ulemaya ve ders alacak öğrencilere de tahsisatlar ayrıldığı görülmektedir. Memlükler dönemi kaynakları da İbn Tolun Camii'ni Memlük Kahiresi'ndeki en önemli ilim müesseselerinden biri olarak anmaktadırlar. Bu tebliğ, İbn Tolun Camii'ni bir ilmî kurum olarak incelemeyi ve bu şekilde Memlükler döneminde mevcut olan cami-vakıf-medrese ilişkilerine dair bir perspektif sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kavramlar: Cami, Medrese, İbn Tolun Camii, Memlükler

MOSQUE AS A LEARNING INSTITUTION IN THE MAMLUK PERIOD: IBN TOLUN MOSQUE AND RELATIONS BETWEEN WAQF-MOSQUE- MADRASA

Abstract: First institutions which provide venue for scholarly activities in Islamic history are the mosques. Scholarly methods of muslim scholars were formed substantially in the circles (*halqa*) at mosques, and these methods defined the framework of scholarly activity for centuries afterward.

[1] Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ABD, enesmidilli@gmail.com.

Mosque maintained its character of being a learning institution after the establishment of madrasas with a new institutional model and their spread out in the different regions of Islamic world. During their rule the Mamluks built numerous mosques in their territories, in addition, Mamluk sultans and amirs devoted considerable lessons to the waqfs of these mosques. Although the mosques were the first venues where scholarly activities had been carried out from the very beginning of the Islamic history, they became increasingly waqf-supported scholarly institutions in the Mamluk period. In Mamluk Cairo there were a great number of mosques in which waqf-supported lessons were organized and stipendiary positions (*mansib*) devoted to ulama. Ibn Tolun Mosque located in Cairo was restorated in the late 13th century by the Mamluk sultan of the period and on the demand of him an endowment deed (*waqfiyya*) was prepared for the mosque. In this surviving waqfiyya, it is seen that lessons like fiqh, hadith, tafsîr, medicine, qirā'āt and nahw were organized in the mosque and the stipends were given for the scholars and the students have these lessons. Moreover, Mamluk sources make reference to Ibn Tolun Mosque as one of the most important scholarly institutions of the period. The aim of this paper to investigate Ibn Tolun Mosque as a scholarly institution and in this way present a perspective to existed mosque-waqf-madrasa relations in the Mamluk period.

Keywords: Mosque, Madrasa, Ibn Tolun Mosque, Mamluks

Giriş

Müslüman âlimlerin bilgiyi bir nesilden diğerine aktarırken geliştirdikleri ilmî pratikler ile onların ilim kurumları, toplum ve siyaset ehli ile ilişkileri belirli bir zaman dilimi içerisinde belirli bir bölge ve o bölgedeki bir ilim kurumu üzerinden daha iyi takip edilebilir. Memlükler döneminde Kahire şehri, medresenin teşekkül edip İslâm dünyasında yaygınlık kazandığı bir dönemde camilerdeki ilmî faaliyetlerin yoğunluğunun ve ulemanın cami vakıfları ile ilişkisinin en iyi takip edilebildiği bölgelerin başında gelmektedir. Bunun bir sebebi, Memlükler döneminde hemen her sultanın ve nüfuz sahibi emirin şehre yeni bir cami inşa ettirmesi ve bu camilere çok sayıda ders vakfetmesidir. Bir diğer sebep ise Memlükler döneminden önce inşa edilmiş olan birçok caminin bu dönemde yeniden imar edilmesi ve imar edilen bu camilerde vakıflarla desteklenen derslerin ihdas edilmesidir. Bu çalışmanın konusu olan ve III. (IX.) asırda inşa edilmiş olan İbn Tolun Camii de Erken Memlük döneminde yeniden imar edilmiş, bu imar faaliyeti ile birlikte camiye çok sayıda ders ve ulemaya pek çok mansıb tahsis edilmiştir.

Camilerde ders halkaları oluşturulması ve ilmî faaliyetlerin yürütülmesinin tarihini Hz. Peygamber dönemine kadar geri götürebilmek mümkündür. İslâm tarihinin ilk asırlarından itibaren camiler İslâm dünyasında başlıca eğitim kurumları olmuşlardır. Müslümanlar yeni fethettikleri şehirlere camiler inşa etmişler ve bu camiler kuruldukları andan itibaren ilmî faaliyetlerin temerküz ettiği kurumlar haline gelmişlerdir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) kendi mescidinde, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) Mescid-i

Nebevî'de ve İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) Kahire'de Amr b. Âs Camii'nde ders halkaları oluşturduğu bilinmektedir.[2] İslâm tarihinin daha sonraki asırlarında da camiler şehirlerin ilim merkezleri olmaya devam etmiştir. Nitekim Abbâsîler döneminde Bağdat'ın en önemli ilim kurumu Mansûr Camii'ydi. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde Mansûr Camii'nde fıkıh, hadis, fetva, imlâ, kelâm ve riyaziyyât gibi ilimlere dair derslerin yapıldığı pek çok halkanın bulunduğundan bahsetmiştir.[3] Mağrib ve Endülüs'teki eğitim kurumları da cami, mescid ve mekteplerdi. Nitekim Makkarî (ö. 1041/1632), Endülüs ahalisinin ilme ve ulemâya olan iştiyakından övgüyle bahsettikten sonra Endülüs'te ilim taliplerine tahsisatlar sunan medreselerin bulunmadığını ve bütün ilimlerin mescidlerde öğretildiğini ifade etmiştir.[4]

İslâm ilim kurumlarının tarihi üzerine çalışan bazı araştırmacılar konuya ilerlemeci bir paradigma ile yaklaşarak medreselerin inşası ve yaygınlaşması ile camilerdeki ilmî faaliyetlerin medreselere intikal ettiğini savunmuşlardır. Bazı araştırmacılar ise medreselerin ortaya çıkışını bir dönüm noktası telakki ederek eğitim kurumlarını medrese öncesi ve medrese sonrası diye ikili bir tasnife tabi tutmuşlar ve bir ilim kurumu olması hasebiyle camiyi medresenin arkaik bir formu olarak görme eğiliminde olmuşlardır. Bu bağlamda tebliği şekillendiren temel sorular şunlar olmuştur: Medreselerin kuruluşu ile ilmî faaliyet camiden medreseye intikal etti mi? Medresenin ortaya çıkışını İslâm ilim kurumlarının tarihi için bir dönüm noktası olarak belirlemek beraberinde ne tür problemler getirmektedir? Medresenin getirdiği yeni kurumsal model bir ilim kurumu olarak caminin kurumsal yapısında dönüşümlere sebep oldu mu?

I. İlmî faaliyetler camiden medreseye intikal etti mi? Cami-medrese ilişkilerine dair literatürün değerlendirilmesi

İslam eğitim kurumlarını ele alan çalışmalar, medresenin haklı şöhretini de göz önünde bulundurarak medrese merkezli bir çerçeve sunmaktadırlar. Bir başka deyişle onların ilim kurumu tasavvurunda medrese merkezî bir konuma sahip olup başta cami olmak üzere ilmî faaliyetlerin sürdürüldüğü diğer kurumlar

[2] Ahmet Önkal v.dğr., "Cami", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (*DİA*), VII, 50. İmam Şâfiî'nin Amr b. Âs Camii'nde ders halkasını kurduğu yer daha sonra "İmam Şâfiî Zaviyesi" diye anılmış ve Memlükler döneminde buranın müderrisliği prestijli mansıblardan biri olarak görülmüştür. Nitekim Makrizî, kendi zamanına dek burada fakihlerin önde gelenlerinin (a'yânü'l-fukahâ) ders vermeye devam ettiğini söylemiştir. Bk. Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtati ve'l-âsâr*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Al-Furqân Islamic Heritage Foundation, Londra 2013, IV/1, 36.

[3] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, Beyrut 2002, II, 215; III, 130, 628; V, 394; XII, 236; XVI, 583.

[4] Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, thk. Hasan Abbas, Beyrut 1968, I, 220.

medrese ile benzerlik ve farklılıkları üzerinden incelenmektedir.[5] Bu bağlamda burada temsil gücü yüksek olduğu düşünülen iki çalışma değerlendirilecektir.

Ahmed Çelebi'nin 1954 yılında yayımlanan *A History of Muslim Education* adlı çalışmasında cami-medrese ilişkisine dair ortaya koyduğu fikirlerin kendisinden sonraki literatür üzerinde önemli etkileri olmuştur. Ona göre İslâm dünyasında başlıca eğitim kurumu cami iken medreselerin kuruluşuyla birlikte öğretim faaliyetleri mescitten medreseye intikal etmiştir. Mescitlerde ders halkalarının artması ile bu derslerde yapılan gürültünün ibadetlerin yapılışına engel olması mescidin hem ibadet hem de ilmî faaliyetler için kullanılan bir mekân olmasını güçleştiriyordu. Ayrıca cedel, münâzara ve kelâm gibi bazı ilimlerin derslerinin camide yapılması uygun değildi. Camideki müderrisin bir taraftan öğretimle meşgul olup diğer taraftan geçimini sağlayabileceği başka bir iş yapmak durumunda kalması söz konusuydu. Medrese, vakfında müderrise tahsis ettiği imkânlarla onun sadece ilmî faaliyetlerle meşgul olmasını temin etmekteydi. Camiden farklı olarak medrese, ilmî faaliyetlerin sürdürülebilmesi için eyvan denilen özel bir mekâna sahip olup buna ek olarak müderris ve öğrencilerin ikamet edebilecekleri meskenler sunmaktaydı. Medresenin müderrisi, medresenin kurucusu tarafından tayin edilirken mescitte ders veren bunu şahsî tercihiyle yapmaktaydı. Öğrenciler açısından bakıldığında ise caminin aksine medresede öğrenci sayısı sınırlandırılmış ve onlar kurumun vakfiyesinden tahsisat alan bir zümre haline getirilmişti.[6] Bu tür sebepler, Çelebi'nin ilmî faaliyetlerin camiden medreseye intikal ettiği şeklindeki iddiasının temel dayanak noktalarıdır.

İslâm eğitim kurumlarının tarihini İslâmî ilimlerin ve özellikle de fıkıh ilminin tarihi ile birlikte sistemli bir şekilde inceleyen George Makdisi cami-medrese ilişkilerine dair de önemli açıklamalar getirmiştir. Ona göre medrese, İslâmî ilimlerin gözdesi olan fıkıh ilminin tedrisine tahsis edilmiş ve bir kurum olarak idare ediliş

[5] Bu konuda Johannes Pedersen'in camı-medrese ilişkileri konusundaki görüşlerinin bir istisna teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Ona göre başta medrese olmak üzere İslâm dünyasında ortaya çıkan diğer tüm ilmî kurumların temelde camiden hiçbir farkı yoktur. Medreseler, mimarî form olarak cami ile hiçbir farklılık göstermeyecek şekilde inşa edilmişlerdir. Şöyle ki medreseler ibadet yapılan mekânlara sahip oldukları gibi camiler de içerisinde öğrencilerin konaklayabildikleri odalara sahiptiler. Temel özellikleri açısından medrese ile cami arasında hiçbir fark söz konusu değildir. Yalnızca medrese hususi olarak ilmî faaliyetler ve öğrencilerin ihtiyaçları düşünülerek düzenlenmiştir. Ona göre bir medrese kısmen de olsa camiye bağlı olduğunda tamamen öğrencilerin konaklamasına ve ders yapmalarına tahsis edilmiş bir mekân olurdu. Ancak camiden uzak bağımsız bir yerde kurulmuşsa medrese ile cami arasındaki fark tamamen ortadan kalkardı. Çünkü bu durumda medrese aynı zamanda bir ibadethane işlevi görmekte ve bir cami hüviyetine bürünmüş olmaktaydı. Pedersen, camilerde olduğu gibi medreselerde de vaaz verildiğine ve içinde minber bulunan medreselerin varlığının bilindiğine dikkat çekmektedir. Bk. Johannes Pedersen, "Masdjid, *E.J. Brill's Firs Encyclopaedia of Islam 1913-1938*, Leiden 1987, V, 354, 358.

[6] Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 2013, s. 81-82.

tarzı bakımından kendisinden önceki kurumlardan ayrılmıştır. Makdisi buna dayanarak İslâm ilim kurumlarını *medrese-öncesi* ve *medrese-sonrası* şeklinde ikili bir tasnife tabi tutmuştur. Buna göre başta cami olmak üzere mescit, kütüphane, hastahâne ve ev (dâr) gibi kurumlar medrese-öncesi; medrese, dârülhadîs, dârülkur'ân, hankâh, ribât ve zâviye gibi kurumlar medrese-sonrası eğitim kurumlarıdırlar.[7] Ayrıca Makdisi'ye göre medrese yalnızca fıkıh ilminin eğitimine tahsis edilmiş bir kurum iken camide fıkıh, hadis, tefsir ve nahiv gibi çok sayıda ders yapılabilmektedir.[8] Öte yandan medresedeki ilmî mansıbların tayin ve azilleri vâkıf tarafından kontrol edilirken camideki mansıblara yapılan tayinleri doğrudan halife belirlemektedir.[9] Buna göre medrese vakfının ve mansıblarının kontrolü vâkıfın elinde iken cami için böyle bir durum söz konusu değildir.

Makdisi'den sonra özellikle de 1970'li yıllarında sonundan itibaren ulema ve ilim kurumları üzerine yapılan çalışmaların odak noktası, kurumlardan uzaklaşıp mansıblara, bunların getirdiği siyasi ve sosyal dönüşümlere doğru kaymıştır.[10] Bununla birlikte cami-medrese ilişkilerine dair ortaya konulmuş olan görüşlerin yeterince sorgulandığını ve yeniden değerlendirildiğini söylemek mümkün değildir. Kahire'de bulunan İbn Tolun Camii'nin Erken Memlük dönemindeki serüveni, bir ilim kurumu olarak cami ve onun medrese ile ilişkisine dair yeni açılımlar sunabilecek mahiyettedir.

II. Memlükler Döneminde İbn Tolun Camii'nin yeniden imarı

Abbâsîler tarafından Mısır valiliğine tayin edilen Ahmed b. Tolun'un (ö. 270/884) idaresinde Mısır'da hilafet merkezinden bağımsız müstakil bir devlet kurulmuştur. Ahmed b. Tolun, bu yeni devletin başşehri olarak Fustat'ın kuzeydoğusunda bulunan Yeşkûr tepesine Katâi' denilen şehri kurmuş ve bu şehir için 265 (879) yılında kendi anıyla anılan camiyi inşa ettirmiştir.[11] Abbâsî halifesi Mükteffi-Billâh döneminde (902-908) Mısır üzerindeki Abbâsî hâ-

[7] George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 43-44.

[8] George Makdisi, "Onbirinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseseleri", *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 208.

[9] Makdisi, "Onbirinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseleleri", s. 251. Makdisi'nin cami-medrese ilişkilerine dair görüşlerinin detaylı bir değerlendirmesi için bk. Muhammet Enes Midilli, *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii (1296-1382)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 11-17.

[10] Bu literatürün değerlendirilmesi için bk. Harun Yılmaz, "Medrese nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışma Dergisi*, cilt: 21, sayı: 40 (2016/1), s. 35-41; Midilli, *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii*, s. 13-21.

[11] Doris Behrens-Abouseif, "İbn Tolun Câmii", *DİA*, XX, 416; a.mlf. *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, The American University in Cairo Press, Kahire 1998, s. 52.

kimiyetini yeniden tesis etmek amacıyla 292 (905) yılında bölgeye gönderilen ordu Tolunoğulları'nın bölgedeki hâkimiyetine son verirken İbn Tolun Camii hariç Katâi' şehrini de yerle bir etmiştir.[12]

Tolunoğulları'nın yıkılmasının ardından Katâi' şehri ve onu çevreleyen bölgenin boş bir araziye döndüğü, burada meskûn bir mahallin kalmadığı, dolayısıyla İbn Tolun Camii'nin uzun bir süre unutulmaya terk edildiği söylenebilir.[13] Bazı Fâtımî halifelerinin camiye birtakım mimari birimler eklediği ve Eyyûbîler döneminde caminin konaklamaları için Mağripli hacılara tahsis edildiği bilinse de Memlükler dönemine kadar cami ve çevresinin âtıl vaziyette olduğu anlaşılmaktadır.[14]

Memlüklerin 650 (1252) yılında Mısır'ın idaresini ele geçirmesiyle birlikte Kahire şehrinin sınırları giderek genişlerken nüfusu ve dolayısıyla meskûn alanları da artmıştı. Erken Memlük döneminde Kahire'deki imar faaliyetleri, özellikle Bâbüzzüveyle'nin güneyindeki mahallelerde ve İbn Tolun Camii'nin yer aldığı bölgenin etrafında yoğunlaşmıştır.[15] Makrizî, *Hıtat*'ında, Kahire'nin güney sınırından bahsederken şöyle der: "Günümüzde en çok yapı Kahire'nin kıble yönünde yer almaktadır. Bu bölge Bâbüzzüveyle'den başlayıp İbn Tolun Camii'ne kadar uzanır. İbn Tolun Camii'nden itibaren de Fustat'ın sınırları başlar."[16]

Memlükler döneminde Kahire'nin nüfusu artan ve yeniden mamur hale gelen bir bölgesinde bulunan İbn Tolun Camii, dönemin sultanı el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Lâçîn (1296-1299) tarafından 696 (1296) yılında yeniden imar edilmiştir. Sultan, caminin imarı için kendi hazinesinden (*min hâssi mâlihi*) yirmi bin dinar tahsis etmiş ve bu işe nezaret etmesi için Emir Alemüddîn Sencer'i (ö. 699/1300)[17] görevlendirmiştir. Emir Sencer, caminin vakıflarına gelir getirmek üzere araziler satın almış ve düzenlendiği vakfiye ile camiye dersler ve ilmî mansıblar tahsis etmiştir.[18] Sultan

[12] Taberî, *Târîhü't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dârü'l-Maârif, Mısır 1967, X, 118-119; Makrizî, *Hıtat*, II, 80; IV/1, 104.

[13] Tarek Swelim, *The Mosque of Ibn Tulun: A New Perspective*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harvard University 1994, s. 266.

[14] Makrizî, *Hıtat*, IV/1, 74; Swelim, *The Mosque of Ibn Tulun*, s. 104-105; 117-118.

[15] Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'şâ fi sınâ'ati'l-inşâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, III, 405, 409; Makrizî, *Hıtat*, II, 223-24; Eymen Fuad Seyyid, "Kahire", *DİA*, XXIV, 174; Doris Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture in Cairo*, s. 8.

[16] Makrizî, *Hıtat*, II, 210. Andrè Raymond'un Makrizî'nin *Hıtat*'ındaki verilere dayanarak hazırladığı Memlük Kahiresi'nde imar edilmiş yapılara dair haritası incelendiğinde İbn Tolun Camii'nin etrafındaki imar faaliyetlerinin yoğunluğu açık bir şekilde görülecektir. Bk. Andrè Raymond, "al-Maqrīzī's Khitat and the Urban Structure of Mamluk Cairo", *Mamluk Studies Review*, VII/1, 2003, s. 152-155. Kalkaşendî, Memlükler döneminde İbn Tolun Camii'ne nispet edilen mahalleden (hattü'l-Camii'l-Tulûnî) bahsederken VIII. (XIV.) yüzyılın sonlarına kadar önde gelen emirlerin burada yaşadıklarını söylemiştir. Bk. *Subhu'l-a'şâ*, III, 40.

[17] Emir Alemüddîn Sencer hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, Kahire t.y., VI, 68-72.

[18] Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*, thk. D. S. Richards, Das Arabische Buch, Beyrut 1998, s. 315; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, thk. Necip Mustafa Fevvâz v.dğr.

beytülmâle ait olan Cîze bölgesindeki Miniyyet-Andona arazisi ile caminin yakınında bulunan bir araziyi satın alıp bunları camideki ilmi mansıbları elinde bulunduran ulemânın ve diğer hizmet görevlilerinin maaşlarını karşılamak üzere vakfetmiştir.[19] Sultan Lâçîn'in imar faaliyeti esnasında vakfettiği bu arazilere ek olarak İbn Tolun Camii vakıflarına sonraki dönemlerde de eklemeler yapılmıştır. Örneğin aynı zamanda önemli bir tarihçi ve coğrafya alimi olan Hama Meliki Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 732/1331) Dımaşk'ta dükkanları mamur bir hanı camiye gelir getirmek üzere vakfettiği bilinmektedir.[20]

Erken Memlük Döneminde Sultan Lâçîn'in emriyle yapılan imar faaliyetinin İbn Tolun Camii'nin mimari tarihinde bir dönüm noktası teşkil ettiği açıktır.[21] Ancak daha da önemli olan husus, bu imar faaliyeti sırasında kurulan vakıf sayesinde caminin çok sayıda derse ev sahipliği yapar hale gelmesi ve camide ulemaya pek çok mansıb tahsis edilmiş olmasıdır. Bu sürecin devamında İbn Tolun Camii, Kahire'nin en önde gelen ilim kurumlarından biri haline gelecektir.

III. İbn Tolun Camii'nde dersler ve ilmî mansıblar

Erken Memlük döneminde Kahire şehri, mevcut camilerin restore edilip vakıflarla desteklenişine ve özellikle XIV. asırdan itibaren çok sayıda yeni caminin inşa edilişine şahitlik etmiştir. Başta İbn Tolun Camii olmak üzere Amr b. Âs Camii, Ezher Camii, Hâkim Camii, Râşide Camii, Fekkâhîn Câmii ve Sâlih Camii gibi Memlükler döneminden önce inşa edilmiş olan bazı camiler, XIII. asrın sonu ile XIV. asrın başlarında sultanlar ve önde gelen emirlerin gayretleriyle onarılıp yenilenmişlerdir. Dahası sultanlar ve emirler bu camiler için vakıflar kurarak onları ulemâya mansıblar sunan ve ilmi faaliyetleri destekleyen birer ilim kurumuna dönüştürmüşlerdir.

Erken Memlük döneminde İbn Tolun Camii için kurulan vakfı kayıt altına alan vakfiye metni günümüze ulaşmıştır.[22] Bununla bir-

Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, XXXI, 203; İbn Dokmak, *el-İntisâr li-vasıtati ikdi'l-emsâr*, el-Mektebetü't-Ticârî, Beyrut t.y., I, 124; Makrizî, *Hıtat*, IV/1; Sebte'den çıktığı hac yolculuğu sırasında Kahire'ye uğrayan Kâsım b. Yusuf et-Tücibî de İbn Tolun Camii'nin yeniden imar edilişine şahit olmuş, sultanın bu iş için büyük bir infakta bulunduğunu söylemiştir. Bk. Tücibî, Kâsım b. Yûsuf, *Müstefâdü'r-rihle ve'l-iğtirâb*, thk. Abdülhafız Mansur, thk. Abdülhafız Mansur, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, t.y. s. 7.

19 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 203; *MH*, IV/1, 78; Aynî, *İkdü'l-cümân fi târîhi ehli'z-zaman: Asru selâtîni'l-memâlik*, thk. Muhammed Muhammed Emin, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, Kahire 2010, III, 360.

20 İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, thk. Muhammed Seyyid Câd el-Hak, Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire t.y., I, 399; Şâfiî fakihi Tâceddin Münâvî de 745 (1345) yılında camiye yakın bir bölgede otuz dükkana sahip bir çarşı (kaysâriyye) inşa ettirmiş ve buradan gelecek geliri cami vakfına tahsis etmiştir. Bk. Makrizî, *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, III, 425.

21 Midilli, *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii*, s. 40.

22 *Vakfiyetü Hüsâmeddîn Lâçîn (21 Rebîülâhir 697)*, Mecmûatü'l-Mahkemeti'ş-Şer'iyye, Dârü'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, No: 3/18; Muhammed Muhammed Emin, *Fihristü vesâiki'l-Kâhire hattâ nihâyeti asri selâtini'l-Memâlik*, Institut Français D'archeologie Orientale du Caire, Kahire 1981, s. 7. Vakfiyenin bir kopyasını benim için temin eden Tarek Swelim ve Muhammad

likte belge üzerindeki yanıklar ve yırtıklar sebebiyle önemli ölçüde tahrip olmuş durumdadır. Ayrıca tarih kitapları, hıtat türü eserler ve Kâsım b. Yûsuf et-Tücîbî'nin (ö. 730/1329) *Müstefâdü'r-rihle ve'l-iğtirâb* adlı seyahatnamesinde de bu vakfiyenin muhtevasına dair çeşitli bilgiler yer almıştır.

İbn Tolun Camii vakfının doğrudan halife ya da sultan tarafından değil bir nâzır tarafından idare edildiği öncelikli olarak vurgulanmalıdır. Başta Makrizî olmak üzere Memlükler döneminin çeşitli kaynakları İbn Tolun Camii'ne tayin edilen nâzırların bir listesini sunmaktadırlar.[23] Aslında vakfın işlerini vakfiye şartlarına uygun bir şekilde yönetmek üzere tayin edilen görevliye mütevelli denilmektedir. Bununla birlikte bazı durumlarda mütevelli için nâzır teriminin de kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim "en-nâzıru'l-mütevellî" ibaresi, vakıf ile ilgili tüm yetkileri üzerinde taşıyan bir mütevelliyi ifade etmekte ve bu görevlinin vakıf idaresinde tam yetkili olduğuna işaret etmektedir.[24] Dolayısıyla İbn Tolun Camii vakfı nâzırının vakıf gelir-giderleri ile vakıftan pay ayrılan dersler ve mansıbların denetimi üzerinde tam yetki sahibi olduğunu söylemek mümkündür.

Vakfiyede dersler ve ilmî mansıbları ilgilendiren şartlar kayıt altına alınmıştır. Camide düzenlenecek derslerin isimleri vakfiyede tek tek zikredilmiş ve bu derslere katılacak olan fıkıh müderrisi, tefsir şeyhi, hadis şeyhi, tıp müderrisi, mîâd şeyhi, nahiv ve kıraat mütesaddiri, muîd, müeddib, arîf ve öğrenci gibi unsurlara ilişkin ilmî mansıblar tespit edilip bunlara tahsis edilen aylık maaşlar belirlenmiştir. Ayrıca müderris ve şeyh gibi ders veren âlimlerin sahip olması gereken ilmî yeterliliklerin neler olduğu, öğrencilere tahsis edilen aylık maaşın onlar arasında kim tarafından ve nasıl taksim edileceği, tefsir, hadis, fıkıh ve tıp derslerinin hangi usule göre işleneceği gibi hususlara dair ayrıntılı şartlar da vakfiyede yer almıştır.[25]

Erken Memlük döneminde İbn Tolun Camii'nin vakfı dört fıkıh mezhebinin her biri için bir fıkıh müderrisi, iki muîd ve otuz öğrenciye; hadis dersi için bir hadis şeyhi, bir muîd ve yirmi öğrenciye; tefsir dersi için bir şeyh ve yirmi öğrenciye; tıp dersi için bir mü-

Shaban'a şükranlarımı sunarım.

[23] Makrizî, *Hıtat*, IV/1, 79-80; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 250. Kalkaşendî, el-Melikü'z-Zâhir Berkuk döneminde (792-801/1390-1399) İbn Tolun Camii nâzırlığına atanan Devâdâr Zeynüddin Ebû Yezîd (ö. 795/1393) için hazırlanan tevkî'e yer vermiştir. Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, XI, 159-162.

[24] Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 90.

[25] *Vakfiyetü Hüsâmeddîn Lâçîn*, 19 v.dvm.; Midilli, *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii*, s. 45-46.

derriş ve on öğrenciye, ayrıca bir kıraat ve nahiv mütesaddiri, bir şeyhü's-sübha ve bir hatibe mansıblar sunuyordu.[26]

Vakfiyede mansıb sahiplerinin alacakları aylık tahsisatlar da tespit edilmiştir. Fıkıh dersi için belirlenen mansıblar ele alınacak olursa camide her bir fıkıh mezhebinin müderrisine aylık 200 dirhem ve fıkıh muîdlerine aylık 80'er dirhem tahsis edilmiştir. Derse katılan öğrencilere ise aylık toplam 500 dirhem verilmesi kararlaştırılmış, bu maaşın otuz öğrenci arasında nasıl taksim edileceği ise müderrisin inisiyatifine bırakılmıştır. Bununla birlikte her bir öğrencinin en az on, en çok otuz dirhem alması gerektiği de vakfiyede kayıt altına alınmıştır.[27] Vakfiyede İbn Tolun Camii'ne dört fıkıh müderrisi, sekiz fıkıh muîdi ve 120 fıkıh öğrencisi tayin edilmiştir. Memlükler döneminin Kahire kâdılkudâtlarının önemli bir kısmı ve önde gelen fakihler İbn Tolun Camii'nde fıkıh müderrisliği yapmışlardır. Caminin Şâfiî müderrisleri arasında İzzeddin İbn Cemâa (ö. 767/1366), Burhâneddin İbn Cemâa (ö. 790/1388) ve Celâleddin Bulkînî (ö. 824/1421); Hanefî müderrisleri arasında Şemseddin Serûcî (ö. 710/1310), Şemseddin İbnü'l-Harîrî (ö. 728/1328), Cemâleddin İbnü't-Türkmânî (ö. 769/1368) ve Sirâceddîn Hindî (ö. 773/1372); Hanbelî müderrisleri arasında ise Sa'deddin el-Hârisî (ö. 711/1312) ile onun oğlu Şemseddin el-Hârisî (ö. 732/1332) gibi Kahire kâdılkudâtlığı yapmış dönemin önemli fakihleri yer almaktaydı.[28]

Vakfiyede İbn Tolun Camii'ne bir hadis şeyhi, bir hadis muîdi ve 20 hadis öğrencisi tayin edilmiştir. Hadis şeyhine aylık 200 dirhem, muîde 80 dirhem, öğrencilere ise aylık toplam 300 dirhem maaş tahsis edilmiştir. Vakfiyede tefsir dersi için de bir tefsir şeyhi ve 15 öğrenci belirlenmiş, tefsir şeyhi için aylık 200 dirhem, 15 öğrenciye ise aylık toplam 250 dirhem tahsis edilmiştir.[29] Memlükler döneminde İbnü'n-Nehhâs el-Halebî (ö. 698/1299), Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), Bahâeddîn İbn Akîl (ö. 769/1367) ve Bahâeddîn Sübkî (ö. 773/1372) gibi özellikle dil ilimlerinde şöhret sahibi olan âlimlerin İbn Tolun Camii'nde tefsir şeyhliği yaptıkları tespit edilmiştir.[30]

Vakfiyede camide bir tıp dersi düzenlenmesi de kararlaştırılmıştır. Bu dersi verecek tıp müderrisinin tıp ilminde (*tıbbü'l-ebdân*) mütehassıs; hastalıklar ve bunların tedavisini iyi bilen bir kimse

[26] Tücîbî, *Müstefâdü'r-rihle ve'l-iğtirâb*, thk. Abdülhafız Mansur, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, t.y. s. 3-4; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 203; Makrizî, *Hıtat*, IV/1, 78.

[27] *Vakfiyetü Hüsâmeddîn Lâçîn*, 22.

[28] Midilli, *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii*, s. 89-90, 91-99, 103.

[29] *Vakfiyetü Hüsâmeddîn Lâçîn*, 23.

[30] Midilli, *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii*, s. 111-119.

olması şart koşulmuştur. Bu ders için bir tıp müderrisi ve on öğrenci belirlenmiş, tıp müderrisine aylık 100 dirhem, on öğrenciye ise aylık toplamda 150 dirhem tahsis edilmiş, bu 150 dirhemin öğrenciler arasında nasıl dağıtılacağına ise müderrisin karar vermesi istenmiştir.[31]

Vakfiyede buraya kadar zikredilen derslere ek olarak camide bir de mîâd[32] düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Vakfiyede mîâd derslerinin Cuma, Pazar ve Çarşamba günleri yapılması şart koşulmuş ve bu ders için bir Şâfiî fakihi ile bir okuyucu (kârî) görevlendirilmiştir. Mîâd şeyhi için aylık 200 dirhem, kârî için ise 40 dirhem tahsis edilmiştir.[33] Zikredilenlere ek olarak İbn Tolun Camii'nde nahiv ve kıraat mütesaddirliği ile meşîhatüssübha ve hatiblik gibi cami vakfının ulemaya sunduğu başka ilmî mansıblar da mevcuttu.[34]

Vakfiyede dersler, mansıblar ve tahsisatlarla ilgili şartların yanında derslerin nasıl işleneceğiyle ilgili de kayıtlar bulunmaktadır. Hangi dersin haftada kaç gün, günün hangi saatinde ve ne usulle işleneceği tespit edilmiştir. Örneğin fıkıh müderrisinden müntesibi olduğu mezhebin fıkhını iyi bilmesi; yani mezhebinin usûlü ve fürûu hususunda yeterli bilgiye sahip olması ve mezhep içindeki mutat öğretim şeklini sürdürmesi beklenmektedir.[35] Hadis dersine katılan öğrencilerin ise ders yapılan her gün (*eyyâmü'l-iştigâl*) için bir hadis ezberlemeleri şart koşulmuştur. Hadis muîdi de öğrencilerin ezberledikleri bu hadisleri dinlemek ve gerekli tashihleri yapmakla görevlendirilmiştir.[36]

Memlükler döneminde İbn Tolun Camii vakfının ulemaya sunduğu dersler ve ilmî mansıblar şu şekildedir:[37]

---

31 *Vakfiyetü Hüsâmeddîn Lâçîn*, 20.

32 Mîâd "sözleşmek" anlamına gelen *vâade* fiilinden türeyen bir sözcük olup "buluşma yeri veya zamanı" demektir. Mîâd adı verilen dersler muhtemelen haftanın belirlenmiş günlerinde ve belirlenmiş mekânlarda gerçekleştirildikleri için bu adı almışlardır. Mîâdın vaaz ve nasihat içeren bir ders olduğu söylenebilir. Mîâdı vaaz ve sohbetten ayıran husus ise onda belirli bir kitabın takip edilmesiydi. Genellikle bir tefsir ya da hadis metninin takip edildiği mîâdlarda bir kârî metni bir şeyhe okur ve şeyh de okunan bölümler üzerine bir ders veya vaaz verirdi. Ayrıntılı bilgi için bk. Midilli, *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii*, s. 121-123.

33 *Vakfiyetü Hüsâmeddîn Lâçîn*, 23-24.

34 Bu mansıblar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Midilli, *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii*, s. 125-132.

35 İbare şu şekildedir: "يدرس مذهب إمامه على الرسم المعتاد ويوضح أدلته وبراهينه ويوضح للطلبة ما أشكل عليهم". *Vakfiyetü Hüsâmeddîn Lâçîn*, 22; Abdülganî Mahmud Abdülâtî, *et-Ta'lîm fî Mısr zemene'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Dârü'l-Maârif, Kahire t.y., s. 229.

36 Midilli, *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii*, s. 105.

37 Midilli, *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii*, s. 169.

	Müderris / Şeyh	Muîd	Öğrenci
Şâfiî Fıkhı	1	2	30
Hanefî Fıkhı	1	2	30
Mâlikî Fıkhı	1	2	30
Hanbelî Fıkhı	1	2	30
Hadis	1	1	20
Tefsir	1	-	15
Tıp	1	-	10
Mîâd	1	-	-
Kıraat ve Nahiv	1	-	-
Şeyhü's-Sübha	1	-	-
Toplam	10	9	165

SONUÇ

Vakıf hukukuna dayanan ve ulemaya mansıblar sunan bir kurum olarak medresenin yaklaşık bir tarih olarak IV. (X.) yüzyılda ortaya çıkışı ve V. (XI.) yüzyıldan itibaren kendi hususi formuna ulaşması, ulemanın sosyal konumunu ve ilişkilerini önemli ölçüde etkilemiştir. Medrese öncesi dönemde ulema geçimini sağlayacak bir zanaat ya da mesleğe sahip olur ve ilmî faaliyetlerini çoğunlukla maddi bir karşılık almaksızın sürdürürdü. Medreselerin teşekkülü ve İslâm dünyasında yaygınlık kazanmasıyla birlikte ulemaya çok sayıda mansıb tahsis edilmiş ve bu durum ulemanın sosyo-ekonomik durumunda ve siyaset ehli ile ilişkilerinde ciddi dönüşümlere sebep olmuştur.[38] Ancak medresenin ortaya çıkışı, ulemanın ilmî pratiklerinde herhangi bir değişikliğe yol açmış değildi. İslâm tarihinin ilk dönemlerinde belirlenen ve camilerde uygulanan ilmî usuller daha sonraki yüzyıllarda da ilmî faaliyetin çerçevesini belirlemeye devam etmiştir. Erken Memlük dönemine gelindiğinde ise Kahire'nin bazı önemli camilerinin medresenin ortaya koyduğu ilim kurumu modeline uyum sağladıkları görülmektedir. Bu camilerde tıpkı medreselerde olduğu gibi ulemâ için mansıblar ihdas ediliyor ve bu durum vakıf hukuku ile tanzim ediliyordu. Camiler için vakıflar kuran sultan ve emirler, camide düzenlenecek dersler ve ilmî mansıblara tayin edilecek ulema ile ilgili şartları kendileri belirleyebilmekteydiler. Cami vakıflarının idaresi, medresede olduğu gibi vakıf gelir-giderleri, dersler ve ilmî mansıpların denetimi konusunda yetki sahibi olan bir nâzır tarafından yerine getirilmekteydi. Her ne kadar Memlükler döneminden önce de camilere vakıf yoluyla dersler vakfedildiğine rastlanabilse de Memlükler döneminde ca-

[38] Joan Elizabeth Gilbert, *The Ulama of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Berkeley 1977, s. 59.

milerin, kuruluşlarından itibaren vakıflar ile desteklenen bir ilim kurumu olarak tasarlandığı ve bu durumun Mısır-Şam bölgesinde çok sayıda camide uygulandığı görülmektedir.

İbn Tolun Camii, Erken Memlük döneminde bir caminin ulemaya sunabildiği ilmî mansıbların çeşitliliğini görmek bakımından dikkat çekici bir örnektir. Nitekim camide fıkıh müderrisi, hadis şeyhi, tefsir müderrisi, tıp müderrisi, mîâd şeyhi, kıraat ve nahiv mütesaddiri, şeyhüssübha ve hatip gibi ulemaya tahsis edilen ve vakıflarla desteklenen çok sayıda mansıb bulunmaktaydı.

İbn Tolun Camii'nin Erken Memlük döneminin en prestijli ilim kurumlarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Dönemin önde gelen ulema ailelerinin üyeleri, İbn Tolun Camii'nde mansıb sahibi olmuşlardır. Şâfiî Benî Cemâa ve Sübkî aileleri ile Hanefî Benî Türkmânî ailesi bunların başında gelmektedir. Bununla beraber Erken Memlük döneminde Kahire kâdılkudâtlığı yapmış fakihlerin pek çoğunun İbn Tolun Camii'nde bir ya da birden fazla mansıbı elinde bulundurduğu görülmüştür.

Memlük Kahiresi'nde bulunan İbn Tolun Camii üzerine yapılan bu çalışmada camilerin medreseler inşa edilip yaygınlaştıktan sonra da ilmî faaliyetlere mekân sağlamaya devam ettiği ve ulemaya çok sayıda mansıb sunduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bazı araştırmacıların iddia ettiği üzere cami için "medrese-öncesi eğitim kurumu" demek mümkün olmadığı gibi medreselerin teşekkülüyle birlikte ilmî faaliyetlerin "camiden medreseye intikal ettiğini" savunmak da mümkün görünmemektedir. Medreseler camilerdeki ilmî faaliyetleri yerinden etmek değil, belki onları desteklemek ve yeni ders mekânları sağlamak gibi bir işlev görmüşlerdir. Bu tebliğin temel iddiası, önceki asırlarda medresenin ortaya koymuş olduğu vakıf temelli ilim kurumu modelinin Erken Memlük döneminde Kahire camilerinde de benimsenmiş olduğudur. Bir başka deyişle bu dönemde cami, medrese-vakıf ve medrese-ulema-mansıb ilişkileri hususunda medrese üzerinden ortaya konulmuş olan modele uyum sağlamıştır. Müslüman dünyada bilginin nesilden nesile aktarılma faaliyeti ise temelde bir mekândan bağımsız olarak hoca-talebe ilişkilerine ve ilmî seyahatlere bağlı olarak sürdürülmeye devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Vakfiyetü Hüsâmeddîn Lâçîn (21 Rebîülâhir 697), Mecmûatü'l-Mahkemeti'ş-Şer'iyye, Dârü'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, No: 3/18.

Abdülganî Mahmud Abdülâtî, *et-Ta'lîm fî Mısr zemene'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk*, Dârü'l-Maârif, Kahire t.y.

Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Cami", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (*DİA*), VII, 46-56.

Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed, *İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zaman: Asru selâtîni'l-memâlîk*, thk. Muhammed Muhammed Emin, Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, Kahire 2010.

Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*, thk. D. S. Richards, Das Arabische Buch, Beyrut 1998.

Behrens-Abuseif, Doris, "İbn Tolun Câmii", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (*DİA*), XX, 416-418.

_____, *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*, The American University in Cairo Press, Kahire 1998.

Çelebi, Ahmed, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 2013.

Emin, Muhammed Muhammed, *Fihristü vesâiki'l-Kâhire hattâ nihâyeti asri selâtini'l-Memâlîk*, Institut Français D'archeologie Orientale du Caire, Kahire 1981.

Gilbert, Joan Elizabeth, *The Ulama of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Berkeley 1977.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târihu Bağdâd*, I-XVII, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2002.

İbn Dokmak, Sarîmüddîn İbrahim b. Muhammed, *el-İntisâr li-vasıtati ikdi'l-emsâr*, el-Mektebetü't-Ticârî, Beyrut t.y.

İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, thk. Muhammed Seyyid Câd el-Hak, Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire t.y.

İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf, *el-Menhelü's-sâfî*, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, Kahire t.y.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'şâ fi sınâ'ati'l-inşâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987

Makkarî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, I-VII, thk. Hasan Abbas, Daru Sadr, Beyrut 1968.

Makdisi, George, "Onbirinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseseleri", *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

_____, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.

Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtati ve'l-âsâr*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, Londra 2013.

_____, *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

Midilli, Muhammet Enes, *Erken Memlük Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii (1296-1382)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, thk. Necip Mustafa Fevvâz v.dğr. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

Pedersen, Johannes, "Masdjid", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1938*, Leiden 1987.

Seyyid, Eymen Fuad "Kahire", *DİA*, XXIV, 173-175.

Swelim, Tarek, *The Mosque of Ibn Tulun: A New Perspective*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Harvard University 1994.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Hüsnü'l-muhâdara fi târihi Mısr ve'l-Kahire*, I-II, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır 1967.

Taberî, *Târîhü't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dârü'l-Maârif, Mısır 1967.

Tücîbî, Kâsım b. Yûsuf, *Müstefâdü'r-rihle ve'l-iğtirâb*, thk. Abdülhafız Mansur, thk. Abdülhafız Mansur, Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, t.y.

Yılmaz, Harun, "Medrese nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışma Dergisi*, cilt: 21, sayı: 40 (2016/1), s. 33-70.

Ek-1: İbn Tolun Camii Vakfiyesi'nden Bir Bölüm

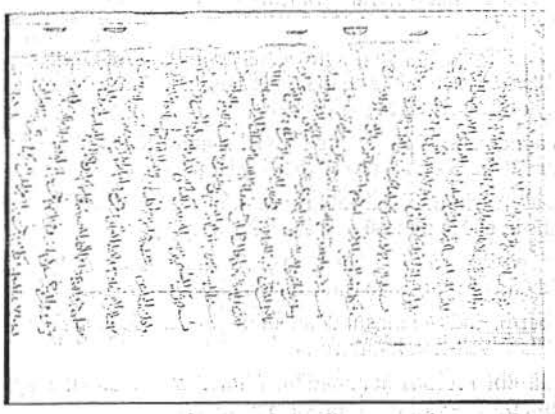

Ek-2: XIX. Yüzyılda İbn Tolun Camii'nden Bir Görüntü

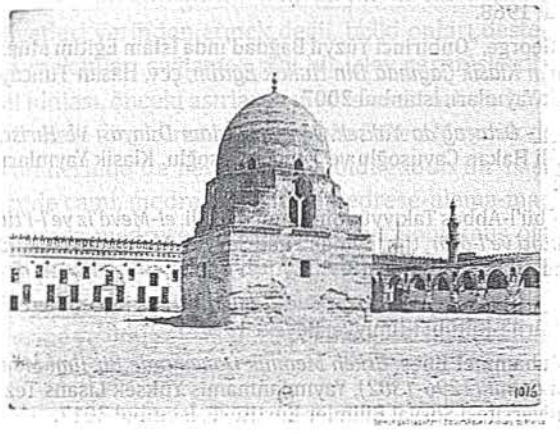

Fotoğraf: Facchinelli Beniamino (1839-1895), *Bibliothèque nationale de France*, http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb43697223p